

BIRGER LØVLIE

F. 1946. Dr. Theol. Dosent ved Høgskulen i Volda

bl@hivolda.no

HELJE KRINGLEBOTN SØDAL

F. 1962. Ph.D. Professor ved Universitetet i Agder

Helje.k.sodal@uia.no

Abstract

Jørgen Moe (1813-1882) is best known for his work as a folklorist, but he was also a poet, pastor and finally bishop in the diocese of Kristiansand. This article examines some of the cultural and theological motivations of his ministerial work, based on poems, sermons and documents from his years as a bishop.

Sammendrag

Jørgen Moe (1813-1882) er mest kjent for sin innsats som folklorist, men var også dikter, prest og til sist biskop i Kristiansand. Artikkelen er en undersøkelse av kulturelle og teologiske motiver for hans virksomhet i kirkelig tjeneste, basert på hans dikt, prekener og dokumenter fra tiden som biskop.

Nøkkelord

Nasjonalromantisk dikning, pastoralteologi, 1800-tallet, pietisme, grundtvigianisme, skole, biskop, visitas.

Key words

National Romanticism, poetry, pastoral theology, pietism, Grundtvigianism, school, bishop, visitation.

Jørgen Moe – teolog, prest og biskop

22. april 2013 er det 200 år siden Jørgen Engebretsen Moe ble født. Når Moe fremdeles har en solid plass i norsk (kultur)historie, er det ikke som nyskapende teolog eller ruvende geistlig, men som eventyrsamler og skjønnlitterær forfatter. Like fullt har Moe satt spor etter seg i kirkehistorien, men det finnes få analyser om dette. Det lar seg neppe gjøre å tegne et fyllestgjørende bilde av Jørgen Moes geistlige virksomhet og kirkelige rolle i artikkelformatet, og vi velger derfor å konsentrere oss om hans første år i Sigdal (1853-63) og tiden som biskop i Kristiansand (1876-82). Dette har flere årsaker. For det første er tidligere studier av Moes forkynnelse utført med særlig vekt på årene som ligger mellom (Aarnes 1965; 1966; Hodne 1982; Gjefsen 2011). For det andre ønsker vi å vise en geistlig karriere i en endringstid for kirken der opprettelsen av Praktisk teologisk seminar ble et viktig kraftsenter i møtet mellom tradisjon og endring. To av lærerne ved seminaret, Wilhelm Andreas Wexels (1797-1866) og Andreas Grimelund (1812-1896), fikk stor betydning for Moe som geistlig.

Artikkelen starter i Moes biografi med spørsmålet om hvorfor folkloristen og forfatteren slo inn på en kirkelig løpebane 14 år etter at han tok teologisk embetseksamen. Dernest undersøker vi Moes teologiske posisjoner, og hvem og hva det ble påvirket av. I denne sammenhengen er forholdet til Wexels og Grimelund relevant. Det samme gjelder forholdet til grundtvigianisme, ortodoksi, pietisme og lekmannskristendom – og i et videre, idehistorisk perspektiv – nasjonalisme og tidens gryende individualisme. Moe uttrykte sin teologi gjennom forkynnelse, skrifter og handlinger. Derfor analyserer vi et utvalg av Moes «teologiske gjerninger» fra perioden etter 1853. Vi legger særlig vekt på Moes medlemskap i komiteen for P.A. Jensens lesebok (1862), på diktene hans og på forholdet til personellkapellanene J.C. Heuch og Gustav Jensen. Moe var mye syk da han var biskop, og biografene omtaler bispegjerningen kort sammenlignet med andre perioder i livet hans (Hodne 1982:141-148; Gjefsen 2011:305-315). Enkelte hendelser fra disse årene er like fullt viktige for å få et helhetlig bilde av Moes teologiske posisjoner. Med utgangspunkt i Moes visitasberetninger og to personalsaker (RA/S-1007/D/Dc/L0408/409) drøfter vi hvilke idealer han realiserte som biskop.

Riss av Moes liv

Biografiske momenter¹ kan bidra til å forklare hvorfor estetikerens Moe midt i livet forlot folkloristikken til fordel for prestegjerningen: personlige kriser som kulminerte i en kallsopplevelse, og behov for faste inntekter. Da Moe hadde bestemt seg for å bli prest, ble

engasjementet for teologi og menighet nærmest altoppslukende. Kildene tyder ikke på at han angret på valget.

Som odelsgutt på storgården Mo i Hole på Ringerike lå det i utgangspunktet til rette for at Moe skulle bli bonde. Faren, Engebret Moe, ville imidlertid at sønnen skulle studere og så for seg juss. Sønnen valgte på sin side teologistudiet, som var enklere å kombinere med interessen for estetikk og folkløse enn det jussen var. Moe var hele livet en bevisst kristen, men gikk til studiet ”uten nogen personlig Trang” (Krogvig 1924:IX). Han manglet dessuten en vekkesopplevelse som ut fra tidens individualistiske og pietistiske strømninger borget for autentisk religiøsitet. Moe avla teologisk embetseksamen i 1839, men arbeidet 12 år som folklorist og lærer før han ble prest. I denne livsfasen var han produktiv som forfatter og nasjonsbygger. Fra 1837 av samlet han inn norske folkeeventyr sammen med vennen Peter Christen Asbjørnsen (1812-85), og Moe formulerte et program for nasjonalromantikken i fortalen til den første folkevisesamlingen i Norge, *Samling af Sange, Folkeviser og Stev i norske Almuedialekter* (1840). Asbjørnsen og Moe var påvirket av brødrene Jacob og Wilhelm Grimm, som hadde publisert den første vitenskapelige utgaven av tyske eventyr, *Kinder- und Hausmärchen* (1812-14), og de norske og tyske eventyrsamlerne korresponderte med hverandre om arbeidet i årene 1849-59 (Krogvig 1916). Tobindsverket *Norske Folkeeventyr, samlede og fortalte af P. Chr. Asbjørnsen og Jørgen Moe* (1851) hadde en lang og Grimm-inspirert vitenskapelig innledning av skrevet av Moe, og den er høydepunktet i arbeidet hans som folklorist. Verket var en nyskaping i norsk litteraturhistorie med stor betydning for språkutviklingen her i landet.

Moe var både vitenskapsmann og kunstner. Folkloresamlingen og -bearbeidingen var vitenskapelig nybrottsarbeid, og Moe bidro til å grunnlegge folkeminnevitenskapen i Norge. Som kunstner skrev han nasjonalromantiske, lyriske dikt, men litterært vurdert er mange av dem svakere enn gjendiktningen av eventyrene. På den andre siden er «Seterjentens Søndag», «Fanitullen» og «Ungbirken» typiske eksempler på nasjonalromantisk poesi med plass i norsk litteraturhistorie. Julesangen «Til den gamle, simple stue», som Moe skrev da han var huslærer hos familien Aall på Nes jernverk (1942-44), kan fremdeles bli sunget. Moe ble også barnebokforfatter med *I Brønden og i Kjærnet. Småhistorier for Børn* (1851). Den bygger på erindringer fra oppveksten hans og er den første sammenhengende fortellingsbok for norske barn (Hagemann 1963:83-101).

Moe tok praktisk-teologisk eksamen i 1852 og innledet året etter sin geistlige karriere som residerende kapellan i Sigdal med bolig i Krødsherad. Selv sa Moe at han ble prest på grunn av en opplevelse som ikke er nærmere beskrevet. Før den hadde tanken på presteyrket vært

fjern, men Gud hadde ført ham til det «ad Veie, som vel vare smertelige for Kjød og Blod, men som dog førte til dig, ... og nu staar jeg for dit Aasyn og siger: 'Herre her er jeg – gjør med din Tjener hva du vil!'» (ordinasjonsprekenen 17. juni 1853, gjengitt i Aarnes 1968a:97-98). Ingen av Moes brev kaster lys over opplevelsen, men i bispevitaet sitt skrev han at han fant sin «Herre og Frelser, om hvem jeg har vidnet...», under Wexels' prekestol (sitert etter Gjefsen 2011: 188). Som eldre mann knyttet han altså en avgjørende opplevelse av frelse og kall til Wexels.

Folkloristen Ørnulf Hodne hevder at det ikke var noen levebrødsteolog som gikk inn i kirkens tjeneste (Hodne 1979:37), men vi mener Moe *også* hadde en økonomisk begrunnelse for yrkesvalget. Den barnekjære og romantisk anlagte Moe hadde flere mislykkede kjærlighetsforhold og en midtlivskrise bak seg, han fikk ikke fornyet statsstipendiet, men hadde forlovet seg i 1851 og trengte fast utkomme for å kunne gifte seg. Det skjedde i 1854, og bruden var den nesten 20 år yngre Johanne Fredrikke Sophie Sørensen (1833-1913) som han etter hvert fikk seks barn med. Ifølge kildene levde han harmonisk med henne til sin død. Sønnen Moltke Moe (1859-1913) videreførte farens folkloristiske arbeid, men ingen av Moes barn fikk livsarvinger.

Moe var prest i Sigdal i ti år før han ble sogneprest i Bragernes i 1863, prost i Drammen i 1870 og sogneprest i Vestre Aker i 1871. I denne perioden utga han bare ett skjønnlitterært verk av betydning, diktsamlingen *At hænge paa Juletræet* (1855), senere utvidet og med tittelen *En liden Julegave* (1857). Som prest fikk han særlig bruk for de estetiske kunnskapene som medlem av to salmebokkomisjoner i perioden 1852-74, og i arbeidet med P. A. Jensens omstridte *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* (1863). Han fikk offentlige utmerkelse for sin kulturvirksomhet som medlem av "Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab" (1872) og ble ridder og kommandør av St. Olavs Orden (1873, 1881). Med utnevnelsen til biskop i Kristiansand stift i 1875 nådde Moe toppen på sin geistlige karriere og satt i embetet til 1. januar 1882. Bispedømmet var stort og Moe tiltagende syk, og han satte færre spor etter seg som biskop enn tidligere i livet. Sykdom tvang ham til å søke avskjed knappe tre måneder før sin død.

Fra folklore til forkynnelse

Litteraturforskeren Sigurd Aa. Aarnes deler Moes liv inn i to atskilte faser og framhever bruddet mellom dem: «Er betegnelsen 'omvendelse' noen ganger på sin plass, er det i Jørgen Moes tilfelle» (Aarnes 1968b:44). I første fase, som varte til Moe ble prest i 1853, var han ifølge Aarnes «en uavklaret, labil, oversensibel, selvbevisst og forfengelig estetiker» (ibid.).

Moes biografer viser hvordan han i denne perioden strevde med depresjon, og med å finne en passende ektefelle og en mer personlig tro (Hodne 1982; Gjefsen 2011). Etter dette opplevde Moe ifølge Aarnes nærmest en metamorfose og fremsto som «den milde og myndige hyrdeskikkelse» (Aarnes 1968b:44). Depresjonene avtok, han kom frem til et avklart og personlig trosstandpunkt, han stiftet familie og viet nesten all sin tid til geistlige aktiviteter. Aarnes' todeling får godt frem utviklingstendensen i Moes liv, men underkommuniserer kontinuiteten som også var der: Moe fortsatte å skrive religiøse dikt og leilighetsdikt. Han avvirket ikke sin folkloristiske virksomhet fordi han prinsipielt tok avstand fra den, men av praktiske årsaker. En prest måtte «indskrenke sig til at fylde sig med det 'Fornødne'», og da ble det ikke plass til «mine gamle Studier og Sysler», folkloristikken (brev til Asbjørnsen 1855, sitert etter Aarnes 1968b:61). Han utviklet seg også teologisk og sjelesørgerisk. Depresjonene slapp ikke taket helt og vendte tilbake mot slutten av livet (Gjefsen 2011:337). Aarnes' livsfaseinndeling blir dermed for skarp og må nyanseres. Moes personellkapellan i nesten ti år, J.C. Heuch (1838-1904), la i gravtalen over kollegaen og vennen vekt på kontinuiteten i Moes liv som besto av et vedvarende nasjonalt engasjement forstått som virksomhet til folkets beste:

... da den Tid i Moes Liv kom, da han ret blev grebet af sin Frelzers Kjærlighed, saa den gennemtrængte hele hans Personlighed, var det saa langtfra, at den som en ny Kjærlighed tilintetgjorde hans gamle til det Folk, han havde havt kjært fra Barndommens Aar, at den meget mere bragte ham til fra nu af at ofre hele sit Liv for at bringe Folket den samme Frelsens Glæde, han selv havde erfaret (Heuch 1882:266).

Da Moe først hadde fått et personlig kall – var blitt «ret ... grebet af sin Frelzers Kjærlighed» i Heuchs terminologi – videreførte han sitt nasjonale engasjement i form av sjelevinningsarbeid basert på egen subjektiv vekkelseserfaring. Tidligere hadde han diktet og samlet folkløse ut fra en kristent preget estetisk-romantisk livsanskuelse. Nå ble prestegjeringen og kristentroen utgangspunktet for det han foretok seg. Dette førte til en underordning av det estetiske, som ikke forsvant, men ble brukt pedagogisk i forkynnelse og sjelesorg. Ut fra Heuchs beskrivelse legemliggjorde Moe to sterke, idehistoriske strømningene i tiden, nasjonalisme og individualisme. Men han gjorde det på forskjellige måter gjennom livet, og det var både brudd og kontinuitet i hvordan han oppfattet dem.

Prest på Wexels' vis

Jørgen Moe var prest og biskop i om lag tretti år, og mange faktorer må ha formet hans geistlige liv og virksomhet. Likevel var teologistudiet neppe avgjørende, for «han studerte teologi, men ikke meget» (Welle 1948: 231). Moe gjorde selv tydelig oppmerksom på at

studiet ikke motiverte for prestejeneste. I et brev til Peter Brock fra 1839 hudflettet han lærerne sine, J. F. Dietrichson og J. M. Kaurin, men omtalte C. N. Keyser som «den eneste af Fakultetet jeg snart bøier mig for» (Krogvig 1915:171). Det ser ut til at Moe kom i flere diskusjoner under muntlig eksamen, og at hans framstilling av rettferdigjørelsen ikke tilfredsstilte Dietrichson. I tillegg avslørte Moe at han hadde sans for den tyske teologen Friedrich Schleiermacher og viste dermed at han var inspirert av teologiske strømninger som i samsvar med tidens vektlegging av individet plasserte religionens sentrum i menneskets sjelsliv. Moe mente selv at henvisningene til Schleiermacher var den viktigste grunnen til at han ikke fikk laud, og eksamen tok fra ham siste rest av selvtillit som teolog: «nu er det forbi; mine sidste Haab og halvt skizzerede Planer ere tilintetgjorte...» (ibid:174). Viktigere enn embetsstudiet var det trolig at Moe fikk anledning til å studere ved et nyopprettet praktisk teologisk seminar, at han hadde hatt mange år som kulturarbeider før han ble prest, at han som kirkegjenger hadde fått geistlige forbilder, og at han som prest hadde et lovverk å forholde seg til.

Karakteristikkene av Moe som teolog har vært sprikende. Moe kan omtales som en representant for romantisk mystikk, og han distanserte seg til en viss grad fra ortodoksiens og pietismens vektlegging av den objektive forsoning med Gud i Kristus (Hodne 1982:117; jf. Welle 1948:232). På den andre siden har det vært pekt på et slektskap mellom Gisle Johnson og Moe (Berggrav 1946:134; Aarnes 1966:132). Dermed har Moe også fått karakteristikk som ortodoks lutheraner med pietistisk patos (Gjefsen 2011:205; Aarnes 1966:132) og moderat høykirkelig (Hodne 2002:317). Disse Moe-forskerne har dessuten lagt vekt på at han var en usedvanlig pågående botspredikant og forstått dette forkynnelseselementet som «god ortodoks lutherdom hånd i hånd med en pietistisk henvendelse og anvendelse på den enkelte» (Aarnes 1966:133-134). Gjefsen bygger i stor grad på Aarnes og konkluderer på samme måte (2011:203). Denne konklusjonen virker styrt av antagelsen om at Moe var påvirket av Gisle Johnson, og det kan være sakssvarende for et senere stadium i Moes geistlige karriere (Ousland 1950:49). Men det er tvilsomt om Johnson hadde særlig stor innflytelse på Moe så tidlig som i 1851, da Moe bestemte seg for å bli prest. Dette året hadde Johnson så vidt startet med bibellesningene sine, og Johnson er ikke nevnt i Moes brev fra denne tiden. Påvirkning fra Johnsons pietisme er blitt brukt til å forstå Moes dristige botsforkynnelse, men vi vil framheve en annen forklaring. Da Moe refset drukkenskap, nattløperi og andre skikker han mislikte, kan årsaken være at det var *folkeopplyseren* Moe som underviste om et godt liv fra prekestolen, rett nok i botsforkynnelseens form, som passet godt for det formålet. I så måte

hadde Moe et geistlig forbilde i Andreas Faye (1802-1869) som var Moes prest mens han var huslærer hos familien Aall på Nes jernverk i Holt.²

Moes forhold til Faye var sammensatt. Han hadde verken stor respekt for Faye som folklorist og eller som liberal politiker og kunne gi uttrykk for det på en uærbødig og sleivete måte (Amundsen 2002:43). På den andre siden satte Moe stor pris på Faye som opplysningsagent og ville gjerne ha arbeidet sammen med ham: «gid der var en lærerpost ledig ved hans Seminarium!» (sitert etter Krogvig 1915:182). Moes brev til Faye i årene 1838-1840 er preget av vennskap og respekt, og Moe roste Faye for hans langvarige kamp mot alkoholmisbruk, og for oversettelsen av boka *Landets Ulykke og Folkets farligste Fiende*.³ Det er med andre ord flere forbindelser mellom Faye og Moe enn folkloristikken som Moe-forskerne hittil har konsentrert seg om. Begge var opptatt av undervisning og folkeopplysning, og de var sterkt engasjert av måteholdssaken og andre sosialmorske spørsmål.

Wilhelm Andreas Wexels var den Moe selv oppga som sin teologiske inspirator i tiden før han ble prest (Gjefsen 2011:188). Det praktisk teologiske seminar var blitt opprettet i 1849 (Elstad 1998), og da Moe begynte der, fikk han Wexels som lærer i pastoralteologi.⁴ Wexels utga forelesningene sine allerede i 1853, og dermed er det mulig å sammenligne Wexels' undervisning og Moes prekener. Wexels ga en fyldig og detaljert framstilling av gudstjenesten i sin *Pastoraltheologie*. Han holdt seg stødig til tradisjonen, det vil si til Kirkeritualet av 1685. Det gjaldt ikke minst for prekenen, som skulle innledes med en bønn som skulle avsluttes med Fadervår. Prekenens oppgave ble beskrevet med Kirkeritualets ord; straffe, trøste og lære (*Danmarks og Norgis Kirkeritual 1685-1985*: 16).⁵ Ut fra samme tradisjon framhevet han den tematiske preken og forkynnelsen av lov og evangelium. Wexel la stor vekt på spørsmålet: «Hvem preker presten for og til?» og besvarte det på en måte som gir assosiasjoner til pietismens ortotomiske applikasjon (Vikstrøm 1974:13). Kort sagt handlet ortotomisk applikasjon om at det forkynte ordet skulle adresseres med den rette skarphet, ut fra en forståelse av tilhørerens sjelstilstand som troende, søkende eller ubotferdig. Idealet var «den rette Fordeling af Guds Ord til Omvendelse» (Wexels 1853:184). I Pontoppidans pastoralteologi fra 1757 handlet et helt kapittel om «tilegnelse og anvendelse på tilhørerne etter deres forskjellige tilstand» (Pontoppidan 1986:240-253). Wexels mente det var flest av de ubotferdige i menighetene. Det var ikke til å unngå dette når «den borgerlige Communes Lemmer eo ipso skal gjælde for den kirkelige Menigheds» (Wexels 1853:173). Likevel presiserte han at også de skulle tiltales som dømte mennesker med oppfordring til fornyelse av dåpspakten.

Det er slående at Wexels holdt seg til eneveldets kirkerettslige retningslinjer for prekenen, og at han startet sin behandling av temaet med en generell henvisning både til Pontoppidans pastoralteologi og til Motzfeldts kirkerett (Wexels 1853:167). Dermed ga han de historiske forutsetningene for prestens virksomhet kirkelig relevans. Dette ser også ut til å ha blitt viktig for Moes prekenvirksomhet. Det kan legges til at Wexels var ikke bare fornøyd med Motzfeldt, og Wexels' mye omdiskuterte embetsteologi er i stor grad et oppgjør med Motzfeldts plassering av ordinasjonen som en kongelig fullmakt. Wexels argumenterte på sin side for embetets selvstendige, kirkelige legitimitet (Motzfeldt, forordet; Wexels 1853:34 ff). Wexels var opptatt av å skape større og dypere bevissthet om «Embedets Betydning og Herlighed» (Wexels 1853:57), og dette førte til skepsis overfor lekmannsforkynnelsen. Moe delte denne skepsisen, men nyanserte sitt syn allerede første år som prest: «Nogle af dem, som saaledes, uden Kirkens Kaldelse, uden Kirkens og altsaa uden Kirkens Hovede, den Herre Jesu Christi, Indvielse optager Lære- og Prædikeembeder, kan være drevne af et Åndens indre Kald – jeg vil langtfra nægte det», sa han i en preken 4. søndag etter påske i 1854. Da Moe ble biskop, ble han enda mer åpen mot lekfolket.

Prekeneksempler

Jørgen Moes prekener er ikke publisert, men vi har fått tilgang til tre tidlige prekenmanuskripter som ser ut til å være fullstendige, fra 1. og 3. søndag i advent 1853 og 4. søndag etter påske 1854.⁶ De viser at Moe holdt seg strengt til Wexels' råd, i alle fall i sine første presteår.

Prekenene har samme struktur, og alle begynner med bønn som avslutter med Fadervår. Bønnen angir tema for prekenen, som for eksempel 3. søndag i advent: «O værdige helligaand! Forklar du for våre Hjærter Johannes den Døbers Tale ... Ja, giv oss Omvendelsens Anger over vore Synder...». Etter tekstlesingen kommer *explicatio*, for 3. søndag i advent utleggelsen av teksten, Matt 11, 1-6. Utleggelsen førte over til døperens ord om at øksen ligger ved roten av treet, og prestens advarsel til menigheten toppet seg i et prekenvers, som var karakteristisk for Moe:

Ak troede du, at man sig ret kan drømme
I Himlen ind, det ei saa let er gjort...⁷

Deretter angrep Moe tilhørernes lunkenhet. I den grad det fantes syndserkjennelse hos dem, forutsatte han at den var overfladisk, og han gikk derfor gjennom bønnene i Fadervår for å illustrere den sanne ydmykhet. Dermed blir dette en katekismepreken, helt etter Christian Vs

Norske lov (NL 2-4-14, jf. *Danmarks og Norgis Kirkeritual 1685-1985*: 15). Samtidig brukte Moe Fadervår til et skriftespeil. Målet var å be om at Guds vilje måtte skje av et like oppriktig hjerte som englene i Himmelen, og å be om åndelige goder med samme brennende hjerte som når man ba om daglig brød. Moe var overbevist om at tilhøreren ville finne ut at «det kun staar slet til med din Selvprøvelse, Anger, Kamp mod Synden».

Vurdert som ortodoks luthersk evangelieforkynnelse er Moes tidlige prekener innholdsmessig spinkle. Han var mest opptatt av å refse og forbedre. Fraværet av sentrale dogmer som forsoning og rettferdiggjørelse kan leses både som en form for dogmatisk indifferentisme og som sjelesørgerisk umodenhet. I så måte var Moe som ung prest langt unna Wexels. Om Moe ikke var dogmatisk observant, var han bevisst på å være skrifteolog. Første del av prekenene ga en forholdsvis grundig innføring i teksten og dens kontekst, og dessuten vitner manuskriptene retorisk om at Moe hadde forstått betydningen av fortelling. Han var lojal mot Kirkeritualets krav om at prekenen skulle holde seg til teksten og forklare den for enfoldige, og mente øyensynlig at det skjedde best i fortellings form. De formelle sidene ved prekenene viser også at Moe forholdt seg til kirkerettens råd og krav. Han straffet, tilretteviste og formante – og prøvde å trøste selv om han var bedre til å beskrive menighetens feil og mangler enn tilgivelse og håp. Moes kamp for den rette syndserkjennelse har likevel en annen aksentuering enn hos Wexels, som omtalte menighetens ubotferdighet som en fornektelse av dåpspakten og den kristne tro (Wexels 1853:173). Med sitt folkeopplysende sikte var Moe minst like krass, men samtidig var han inkluderende overfor menigheten. Han refset menighetens lemmer, de som daglig ba sitt Fadervår, men uten å hevde at de brøt med dåpspakten. Vi kan uansett konkludere med at Wexels var Moes prekenforbilde og førte ham inn i tradisjonen som rettet seg etter Kirkeritualet. Dessuten trakk Moe veksler på Andreas Fayes forkynnelse der refsen hadde et element av folkeopplysning.⁸

Diktning og teologi

Moes teologiske posisjoner kommer også til uttrykk gjennom diktene hans. Den kristent forankrede, poetiske realismen som Moe representerte, hvilte på et kunstsyn som åpnet for religiøs refleksjon. Dikteren skulle stå i et «objektivt» forhold til sitt stoff og skildre det utenfra, men uten å gi en fotografisk gjengivelse av det observerte og opplevde. Med profetisk klarsyn så han inn i Guds tanker og meningen med tilværelsen (Grimnes 1929:86), gjerne gjennom naturens optikk. Moe hevdet selv at dikterens oppgave var å velge ut det karakteristiske og behandle det «realistisk» i lys av Romerbrevet 8,19-21, som slår fast at

skaperverket «stønner og lider» etter fullkommenhet og frihet fra det forgjengelige (brev til Asbjørnsen høsten 1839, gjengitt i Aarnes 1968a:50). Ut i fra dette forsto Moe estetisk objektivitet og realisme *teologisk*, og realistisk diktning ble en «Spaadom» om forjettelsen – skaperverket slik det burde være og lengtet etter å bli, ikke nødvendigvis slik det var i minste detalj.⁹ Moes kunstsyn var inspirert av Öhlenschläger og Welhaven, og filosofiprofessor Marcus Jacob Monrad (1816-1897) formulerte beslektede tanker i sitt estetiske hovedverk *Æsthetik. Det Skjønne og dets Forekomst i Natur og Kunst* (1889-90). Der forsto han kunst som gjenfødelse av det skjønne, anskuet idealitet og fullkommenhet. Kunsten skulle formidle en evig, gudommelig, ideal realitet – ikke en banal hverdagsvirkelighet. Moe tok på sin side utgangspunkt i naturen, hverdagen og barndommen, men la idealer inn i dette.

Kallsopplevelsen endret ikke Moes estetiske oppfatninger, men førte til at han realiserte dem nye måter. Med unntak for leilighetsdiktene skrev han ikke verdslige dikt som prest, og det sene forfatterskapet er dominert av to motivkretser: norsk natur på den siden, og sykdom og død på den andre siden. Disse motivkretsene ga rom for en enkel, poetisk utfoldelse av Moes forståelse av første trosartikkel, og av hans tanker om soteriologi og eskatologi. Videre reflekterer de kjærlighet til naturen og prestegjernen med sykebesøk, sognebud og sjelesorg. Mens Moes tidlige dikt inneholder spor av romantisk naturmystikk med et moment av selvforløsning (Hodne 1982:117), er Jesus alene forløseren i *prestens* dikt: «Bort fra mig og min Elende ser jeg til din Naades Hav. Grib min Byrde du i Hænde, kast den i din egen Grav!», heter det i salmen «Før Altergang». Kirken og sakramentene er også viktige i de sene diktene og vitner om påvirkning fra Wexels («Ved Altergang»; «Ved et Barns Daab»).

Hovedtyngden av Moes forfatterskap omfatter perioden før han ble prest. Da har naturskildringene en umiddelbarhet som ikke finnes på samme måte i de sene diktene der naturen blir utgangspunkt for en teologisk eller etisk refleksjon (Krogvig 1924:XV). Dette er tydelig i de kjente diktene og allegoriene «Ungbirken» og «Den gamle Mester» fra samlingen *At henge på Juletræet* (1855). Her er de norske vekstene, ei bjørk og et eiketree, symboler på rett kristenliv. Den gamle eika, som Moe betraktet i sin egen prestegårdshage i Krødsherad, minnet om å være rotfaste i «den gamle Klippe», Jesus, og samtidig «hige og stunde op» mot Gud. Bjerka var bilde på kristen ydmykhet og livskunst: «at voxer i eget Øie nedad med hver en Dag». Også blomster og fugler minnet om Gud, eller var budbringere for ham. Erla «kom for at laane mig Vinge – til Flugt mod din Himmelborg», blomsten lærte det lyriske jeg å åpne seg mot «Varme og Lys af din Atterkomst» («Ser til Fuglene under himmelen»; «Ser til Liljerne paa Marken!»). Selv sneglehuset røpte Guds storhet: «Hvor smukt, hvor kunstig det var gjort! hvor riflet, yndigt snod i Bugt – et Almagts Under stort!» («Hvor er Guds

Kjærlighed dog Rig»). Naturdiktene følger et bestemt mønster: Det lyriske jeg betrakter naturen, skildrer dens skjønnhet, reflekterer over dens opphav i Gud, ber om å få lære av skaperverket og forteller om erfaringene sine. Mens Moes prekener retorisk henvender seg direkte til den enkelte tilhører, et *du*, gjør bruken av et lyrisk *jeg*, eventuelt inkluderende flertallspronomen *vi*, det nærliggende å tolke diktene som poetiske vitnesbyrd og oppfordringer. Det selvopplevde og inderlige understrekes ved pronomentalget.

Diktene om sykdom og død har et tydelig sjelesørgerisk sikte. De formidler tro på Guds kjærlighet i smerte og sorg, og håpet om evig liv i Kristus, for «ingen, ingen hjelpe kan» mot døden uten Kristus («Ved Torkjel Bjøres Grav»). Himmelen er åpen «for hver, som ret af Hjertet kan nævne Jesu Navn», og det er håp for andre skapninger enn mennesket i den kommende verden ifølge diktet «Den døde Fugl». Døden er også tema i to av Moes dikt som er gjengitt i P.A. Jensens lesebok, «Truls og Inger» og «Hvem skal løfte mig op?» (Jensen 1877:124; 134-135). Etterlatte kunne «se med Troens Øie, den naglestungne Haand, som kan os løfte mod det Høie», var Moes budskap til elevene.

Den oppbyggelige tendensen gjenfinnes også i Moes kjærlighetsdikt til Sophie. Han erklærer sin kjærlighet, men ser den i lys av en himmelsk kjærlighet begge er underordnet: « – Du Elskte! Denne Stjerne [Jesu navn] vil vi velge os vi to, og stirre paa dens Straalespil i fælles Bøn og tro», heter det i «Kom mød mig!». Når Moe under en embetsreise lengter etter kona, er det for å ønske «I Herrens Fred sov vel!» og si alle hjemme et «Ord om ham, som saaret for os er bleven» («Til min Hustru»). I kjærlighetsdiktene framstår Moe som en åndelig veileder med sterke paternalistiske og patriarkalske trekk. Det samme gjelder for brevene til Sophie (Ringerike museum).

Poesi er knapt en egnet sjanger for dogmatisk refleksjon, og Moes dikt fra presteårene formidler i beskjeden grad en spesifikk luthersk teologi, som er tydeligere i visitasberetningene og prekenene. Diktene reflekterer en enkel, felleskristen tro på Gud som skaper og far, Jesus som frelser og håpet om et evig liv, samt noe etikk. Moe brukte dem pedagogisk og instrumentelt til forkynnelse og sjelesorg – ofte på bekostning av det estetiske. Diktene tematiserer ikke pietistiske oppfatninger, men har med sin skapelsesorienterte tendens en implisitt avgrensning mot dem. Uansett livsfase er Moes dikt preget av individualitet og nasjonalisme. Individualiteten kommer frem gjennom det lyriske jeg som narrativt, men sjeldent påtrengende didaktisk, formidler erfaringene sine. Det nasjonale formidles gjennom naturmotivene, men i de sene diktene har naturen mest funksjon som kulisse for eller symbol på kristen tro og etikk.

Ei bok til besvær

Moe spilte en sentral rolle i lesebokstriden på slutten av 1800-tallet, en strid som oppsto på grunn av ny skolelovgivning. I 1860 vedtok Stortinget en lov for allmueskolen på landet som omformet skolen fra å være en trosopplæringsinstitusjon med konfirmasjonen for øye til å bli en allmenndannende institusjon. Skolen fikk flere fag som skulle gjøre elevene til gode samfunnsborgere, «gi Kundskaber og Færdigheder, som ethvert Mædlem af Samfundet bør besidde», og Stortinget bevilget penger til å utarbeide et egnet leseverk. Moes studiekamerat og venn, stiftsprost i Christiania, Peder Andreas Jensen (1812-67), ble redaktør. Verket fikk tittelen *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*, en tittel som bar bud om at skolen skulle være for hele folket. Folkehjemmet refererte både til det private, det offentlige og det himmelske hjem (Thorkildsen 1995:54 ff), og leseboka var et redskap for individuell dannelse, menighetsbygging og nasjonsbygging. Den forelå i tre bind i 1863 og ble autorisert til bruk samme år. Ingen annen lesebok oppfylt lovens krav på denne tiden.

Moe var medlem av komiteen som skulle gjennomgå manuskriptet sammen med Jensen og autorisere boka. Dessuten var han bidragsyter.¹⁰ Verket sidestilte fiksjon, verdslig kunnskap og kristen formidling og møtte en storm av protester. Noen reagerte på den kulturåpne grundtvigianismen som preget det, og Andres Skrondal hevder at motstanden mot leseboka primært var en opposisjon mot grundtvigianismen i oppdragelsen (Skrondal 1929:250). Den dreide seg vel så mye om ulike syn på opplæringsens begrunnelse (Boyesen 1950; Sanderud 1951:29). Mange mente at leseopplæring bare var nødvendig for at elevene kunne lese Bibelen, katekismen og oppbyggelig litteratur som bidro til «den ene fornødne», omvendelse og et liv som kristen. Ut fra dette inneholdt Jensens lesebok overflødig og potensielt skadelig stoff og ble motarbeidet av pietistiske lekfolk, johnsonske prester og lærere over store deler av landet. Dessuten dreide motstanden seg om et moment som er kjent fra dagens debatt om KRL- og RLE-faget, muligheten for eksistensiell og moralsk forvirring. Mange mente at elevene ble forvirret av å lese om kristne emner, norrøn religion, fabler og eventyr uten en tydelig sontring mellom sanne og usanne stykker, og mellom forbilder og det motsatte. Eventyrene var blant de mest kontroversielle delene i verket, og det hjalp ikke at Moe skrev et forklarende stykke, «Børneeventyret», i andre utgave. Stykket ble tatt bort i neste utgave fordi det var for vanskelig for elevene. Moe bekymret seg verken for Grundtvig-inspirerte innslag i boka eller muligheten for forvirring og hadde et annet syn på opplæring enn mange av pietistene. Han må ha påtatt seg lesebokarbeidet med en teologisk begrunnelse som med en anakronistisk term kan kalles skapelsesteologisk, og i tidens nasjonalisme: kulturell og nasjonal opplæring av individet var del av det kristne forvalteroppdraget.

Lærebokstriden var på sitt krasseste i årene 1863-67, men fortsatte ut århundret og raste også i Kristiansand stift.¹¹ I Søgne ble det i 1869 bestemt å sladde 33 stykker før elevene fikk se bøkene, i Eigersund ble det startet en egen «Antilæsebogskole», og i Kristiansand meldte Jens Marius Giverholdt seg ut av Statskirken og dannet en frimenighet i 1877. Leseboka kan ha hatt betydning for dette (Sanderud 1951:45). Samme år etablerte Paul Wettergreen frimenigheter i Arendal og Risør, de første menighetene i Den Evangelisk Lutherske Frikirke. Moe omtaler dem med bekymring i visitasberetningene, men uten å knytte an til lesebokstriden (12.02. 1877; 07.02. 1878; 04.02. 1879; 12.02. 1880). Jensens lesebok var også en medvirkende årsak til at den lutherske frimenigheten *Samfundet* ble grunnlagt i Kristiansand i 1890 (Sødal 2002:148), og i nabobispedømmet førte skoleloven og leseboka til opprettelsen av Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn i 1872 (Oftestad 2002:135).

Som biskop og medlem av Stiftsdireksjonen ble Moe involvert i lesebokstriden på en ny måte, og den er en gjenganger i visitasberetningene. Moe la vekt på at leseboka ikke burde påtvinges skolekretser der motstanden var sterk, og på at Bibelen ikke måtte brukes som lesebok og «nedværdiges til Staveøvelser» (07.02. 1878). Det siste var en «Uskikk» som måtte opphøre, skrev Moe og mente det var bedre å bruke ei dårlig lesebok enn NT til leseopplæring (12.02. 1880). Visitasberetningene tyder på at Moe søkte et teologisk begrunnet kompromiss i leseboksaken, et kompromiss som vernet folkekirken og embetet. Det var viktigere å holde menigheten sammen enn at elevene fikk det optimale leseverket, og da måtte Jensens bok ofte vike. Moe forutså dessuten at tiden arbeidet for leseboka. Motstanden var størst i «mere religiøs-bevægede Egne», der «den menneskelige Udvikling mindst er skreden frem», skrev han (07.02. 1878; 31.12 1881) og håpte med Guds hjelp på en «Aandsudvikling» som la motstand mot boka død (09.02. 1882). Faren for splittelse førte til at Moe på lignende måte aksepterte at flere menigheter i stiftet ikke valgte de salmebøkene han foretrakk og hadde sittet i kommisjoner for, Landstads og Hauges.

Moe inntok en dobbeltrolle i spørsmålet om Jensens lesebok. På den ene siden bidro han til den, på den andre siden ville han ikke forsere bruken av den. Dette standpunktet var teologisk og sjelesørgerisk begrunnet i ønsket om å skjerme menigheten mot splittelse og til en viss grad verne pietistenes samvittighetsfrihet. Moe kan ikke ha ment at leseboka førte til sekularisering av skolen. Det ønsket han ikke, og advarte i en visitasberetning mot tendensen til å «nyttiggjøre Skolen for det praktiske Livs Behov» (12.02. 1877). Dette måtte ikke få fortrenge «Hovedsagen – Kristendoms-kunnskab», skrev han til departementet, men uten å knytte sekulariseringsspørsmålet til Jensens lesebok, slik mange gjorde.

Moes elever

Moe rekrutterte to personellkapellaner, J. C. Heuch og Gustav Jensen. Senere ble de markante geistlige, og Ørnulf Hodne har rett i at Moes innflytelse på norsk kirkehistorie gjennom dem er lite påaktet (Hodne 1982:146). Heuch hadde opprinnelig ikke planer om en geistlig karriere og ville leve som rentenist etter teologistudiet (Sødal 2008a:32). Moe overtalte ham til å bli prest, og de arbeidet sammen i omkring ti år i Drammen og Vestre Aker. Da Heuch sluttet, fortsatte Gustav Jensen, som ble hos Moe i knapt seks år. Begge personellkapellanene var tidlig blitt farløse, og Moe ser også ut til å ha fungert som en farsskikkelse for dem (Tandberg 1905:23; Berggrav 1946:133-134).

Læreårene hos Moe var formative på forskjellige måter for Heuch og Jensen. De fikk støtte for en teologisk fundert kulturåpenhet hos Moe og utviklet estetisk anlegg under hans veiledning. For Heuch gjaldt det særlig i forhold til prekenkunsten, for Jensen mest i forhold til salmediktningen. Retorisk vurdert ble Heuch en bedre forkynner enn sin læremester – en utvikling Moe selv forutså (Tandberg 1905:38). I norsk prekenhistorie ble Heuch viktig for fornyelsen av prekensjangeren omkring sekelskiftet (Aarnes 1966:144; Sødal 2008b). Jensen videreførte Moes salmearbeid og sto bak revisjonen av Landstads salmebok (1924), som Moe hadde sittet i kommisjonen for omkring 60 år tidligere. Dessuten ble Jensen en mer produktiv salmediker enn Moe. Atten salmer av Jensen fikk plass i *Landstads reviderte*, Moe fikk to.¹² I *Norsk salmebok* (1985) er Jensen representert med åtte, Moe med én.¹³

Moe inspirerte personellkapellanene sine på det praktisk-teologiske området, og i gravtalen over ham understrekte Heuch at Moe hadde lært ham mest med den måten han utførte prestegjeringen på: «Aldrig kan jeg fuldtakke Gud og ham i hans Grav for de Aar, jeg som lærling fik vandre ved hans Side, og se, hvorledes det bør os at gjøre Herrens Gjerning i Menigheden» (Heuch 1882:263-264). Heuch takket for anskuelserundervisning, ikke for verbal, teologisk opplæring. Det er også et tegn på nærhet og takknemlighet at Heuch oppkalte sitt femte barn, Jørgen Moe Heuch (1870-1921), etter sin læremester (Bonnievie 1913:97). Etter læreårene hos Moe ble først Heuch, så Jensen hovedlærere ved Det praktisk-teologiske seminar og skrev innflytelsesrike bøker i praktisk teologi, Heuch med *Sjelesorgen for de Syge* (1889), Jensen med *Indledning til Prestetjenesten* (1888).

Menighetenes biskop

På praktikum fikk Moe pastoralteologen Andreas Grimelund som lærer. De kom til å få et livslangt samarbeid, ikke minst i salmeboksaken, men Grimelund ble også viktig for Moe som biskop. Med Grimelund kom en dreining i ekklesiologien sammenliknet med Wexels.

Utgangspunktet var det samme for begge. De forsto kirken som et element i samfunnslivet, samfunnet med Gud som mennesket var skapt til, og som det gjenfant i Kristus. Men mens Wexels utledet kirken av embetet (Oftestad 1992:32-36), plasserte Grimelund embetet i lokalmenigheten. Den var det egentlige subjektet i all kultus, og menigheten var det konstituerende element i kirken. Grimelund definerte kultus som troens bekjennere som «komme menighedsvis sammen for Guds Ansigt for at udtrykke sin Afhængighedsfølelse...» (Grimelund 1856:15). En slik definisjon viste nærhet til Schleiermacher,¹⁴ og for ettertiden står Schleiermacher som den som ga praktisk teologi en konstituerende betydning for teologien som helhet (Gräb 1999). Det var ikke lang vei fra Schleiermachers konsentrasjon om det troende subjekts avhengighetsfølelse til en praktisk ekklesiologi som primært handlet om den levende menighet (Ousland 1950:208). En slik ekklesiologi ser ut til å ligge til grunn for Moes i bispegjering.

Da Moe ble utnevnt til biskop, var han en eldre mann med redusert helse. Han hadde gikt, led av søvnforstyrrelser og en beinskade og utviklet aldersdiabetes (Aarnes 1965:185; Gjefsen 2011:305). Det første året var Moe så svak at han ikke kunne gjennomføre visitaser. De årlige rapportene til departementet hvilte derfor i stor grad på prostenes visitasprotokoller (visitasberetning 15. februar 1877, jf. Repstad 1970:64). Dermed kan visitasberetningene være en ufullstendig kilde til forståelse av Moes bispegjering. Sammenholdt med opplysninger om Moes rolle i et par krevende enkeltsaker, kan de likevel underbygge at det viktigste anliggendet hans som biskop var å handle til beste for menigheten, slik Grimelund hadde lært ham.

To tema dominerer i Moes innberetninger til departementet: skolen og menighetens kristelige liv. Begge skulle i samsvar med kravene i visitasreglementet kommenteres, men det ser ut til at Moe hadde liten interesse av flere andre forhold han ut fra reglementet også skulle kontrollere, som tilsyn med kirkebygninger og kirkegårder. Moes interesse for skolen henger sammen med interessen for folkeopplysning og formidling av nasjonale verdier, med hans tidligere yrkeserfaring og hans kjærlighet til barn. Kanskje bidro oppfølgingen av skolevirksomheten til at han ble kalt barnebispen (Aarnes 1968b:80). Moe var opptatt av at skolene hadde kvalifiserte lærere, og foreslo tiltak for å sikre en best mulig undervisning. Ukvalifiserte lærere skulle fjernes og erstattes av kvalifiserte, mente han, men var stort sett tilfreds med forholdene, «navnlig overtraf Fjære og Grimstad hvad jeg hadde ventet» (visitasberetning 12. 02.1878). Sitatet kan neppe leses som annet enn en anerkjennelse av den grundtvigianske skolemannen Torjus Hanssen, som stedets sokneprest på sin side gjorde sitt ytterste for å bli kvitt (Kløvstad 2000:76f; jf. Havstad og Møretrø 1986). Selv om Moe i andre

sammenhenger markerte en viss distanse til grundtvigianismen (Dietrichson 1876, Tillæg:15), roste han altså en omdiskutert grundtvigianer fordi han var en god pedagog. Lesebokstriden handlet for Moe også mest om å finne pragmatiske løsninger som bidro til elevenes læring.

I tillegg til skole spørsmål skrev Moe mye om prestenes forkynnelse. Guds ord måtte forkynnes rent, klart og rikelig, mente han. Dette resulterte i ambivalens overfor lekmannsforkynnelsen. Han var pragmatisk positiv og vaksom overfor den. Moe var aldri så trygg på lekipredikantene som på prestene, men håpte og trodde at lekmannsforkynnelsen ville styrke det kristelige liv. Det var nærliggende at biskopen var særlig oppmerksom på menighetens liv og delaktighet siden spørsmålet om menighetsmedvirkning i kirkesaker nylig hadde fått et rettslig uttrykk. En kongelig resolusjon fra oktober 1873 ga menighetene rett til å bestemme hvilken salmebok de ville bruke.¹⁵ Moe hadde sine preferanser i salmebokspørsmålet og foretrakk Landstads salmebok som han hadde sittet i komiteen for. I tillegg hadde han vært med i komiteen for Hauges salmebok og gikk også god for den, men visitasberetningene tyder ikke på at Moe brukte sin posisjon til å påvirke menighetenes valg. Han var opptatt av å fornye menighetssangen gjennom en dertil egnet salmebok, men var åpen for lokale tilpasninger. Dette viser biskopens omtanke for det som kunne styrke menighetslivet og den enkeltes trosliv.

Dietrichson-saken

Hensynet til menigheten ble også hovedsaken for Moe da han måtte gripe inn i en sak som hadde versert i stiftet før han kom dit. Den gjaldt soknepresten i Austre Moland, Johannes Dietrichson (1815-1883).¹⁶ Han hadde en mangfoldig karriere bak seg, som prest for innvandrere i Wisconsin (Nelson 1973) og flere steder i Norge. I 1862 kom han til Austre Moland, og åtte år senere klaget representanter for menigheten til departementet. Problemet var Dietrichsons grundtvigianske idealer som blant annet førte til at han nektet å døpe etter Alterboken, som etter hans syn tok feil i oversettelsen av et ledd i trosbekjennelsen. Statsråden og biskop Jacob von der Lippe undersøkte saken og kom frem til at den med litt kompromissvilje kunne legges død. Unntaket var klagen om selvkommunion som de påla Dietrichson å slutte med, men han hevdet at han bare smakte på nattverdselementene for å være sikker på at de ikke var mugne. Dietrichson ville ikke endre praksis og mente at saken handlet om embetsmannens ordinasjonsforpliktelse, selvstendighet og ære. Da han truet med å offentliggjøre korrespondansen om saken, trakk biskopen saken. Striden blusset opp igjen da menighetens kapellan anklaget sin egen sogneprest for grundtvigianske idéer. Igjen gjorde biskop og statsråd lite annet enn å mane partene til forsiktighet, og flere i menigheten meldte

seg ut av statskirken og ble metodister eller baptister. Biskopen ba derfor om at presten måtte bli forflyttet, men departementet svarte at det var umulig å anbefale ham for en annen geistlig stilling. Dietrichson burde førtidspensjoneres eller gå over i sivil stilling, noe han ikke ville.

Slik sto saken da Moe ble utnevnt til biskop. Den var da blitt så alvorlig at departementet orienterte ham før tiltredelsen. Moe oppsøkte samtlige statsråder i et forsøk på å finne andre muligheter for Dietrichson. Det viste seg å være ledige stillinger som postmester i Skien og Stavanger, og Moe bad Dietrichson innstendig om å søke en av disse. Situasjonen var nå mer akutt, ikke minst fordi det var dannet en frikirkelig forening for Arendal og omegn (Løvlie 2002:131 ff).

For denne artikkelen er Dietrichson-saken mest interessant på grunn av Moes begrunnelse for å gripe inn. Han gjorde det «for Menighedens Skyld» (Dietrichson 1876, Tillæg:14). Dette var nokså uinteressant for Dietrichson som mente at menigheten stort sett besto av et «uvidende Proletariat» (Dietrichson 1876:142). Hvis 200 medlemmer gjorde alvor av trusselen om utmelding, regnet han det som en sunn utrenskning. Moe så helt annerledes på dette. For ham var de «Menighedens Salt», og han måtte først og fremst ta hensyn til *menighetens* ve og vel ved klager på embetsførselen. Når Dietrichson viste at han tenkte mest på *embetets* ære og rett, måtte han gå, mente Moe. I et brev til biskopen bekjente Dietrichson seg åpenlyst som grundtvigianer og spurte Moe hvordan han ville reagere hvis han som prest opplevde at *grundtvigianere* dominerte i menigheten og Moes «saakaldte Skriftheologie» møtte motstand. Hva ville Moe gjort om kirkestatsråd og biskop hadde bedt *ham* om å søke et sivilt embete (Dietrichson 1876 Tillæg:12)? Moe svarte, karakteristisk nok, at han ville tre av dersom skriftheologien hans førte til vedvarende splid i menigheten. Han ville mest av alt være *menighetens* prest slik han også var *menighetens* biskop.

Oftedal – Welhaven-saken

Som nytilsatt biskop fikk Moe også en vanskelig sak i Stavanger i fanget, striden mellom Lars Oftedal og Ernst Welhaven.¹⁷ Oftedal var residerende kapellan i St. Petri menighet, Welhaven var kallskapellan i Hetland. Konflikten startet med at Oftedal anklaget Welhaven som etter Oftedals mening ikke tok vantro og frafall alvorlig nok. Saken fikk et kirkerettslig aspekt da Welhaven protesterte mot Oftedals virksomhet på bedehuset Betania, som lå innenfor Welhavens menighets område. Striden foregikk i full offentlighet i *Stavanger Amtstidende*. Moe strevde i lang tid med å få i stand en forsoning og omtalte saken i flere visitasberetninger. I rapporten fra 1877 ba han om forflytning av Welhaven i håp om å få embetet besatt med en like nidkjær, men mer besindig mann. Departementet fulgte ikke opp,

og Moe omtalte problemet på nytt i 1878. Året etter appellerte han igjen til departementet og gjorde det klart at noe måtte skje av hensyn til «Stavanger Menigheter» (08. 02. 1879). Fra en side sett er dette påfallende, for Welhaven hadde etter alt å dømme kirkeretten på sin side (NL 2-11-3; jf. Motzfeldt 1844:89 ff). Oftedal optrådte derimot som uavhengig vekkelspredikant, uten hensyn til stedets prest. Det er ikke tvil om at Moe kjente kirkeretten, men han mente likevel at Welhaven måtte presses til å søke seg vekk, fordi det var minst til skade for menighetene. Fremgangsmåten var ikke den eneste mulige; Berge Furre har nok rett i at saken kunne ha vært prøvd for prosteretten (Furre 1990:228), en kirkelig rettsinstans administrert av prosten til behandling av saker som gjaldt geistlige embetsmenns plikter og embetsførsel. Ordningen eksisterte til 1887 (Broch 1904:56), men biskop Moe brukte den ikke. Han vurderte hva som gagnet menigheten, og handlet deretter. I visitasberetningen for 1879 takket Moe departementet for at Welhaven ble forflyttet. Han konstaterte at Welhaven nå skulle være prest i Sigdal og uttalte et fromt ønske om at denne prestens utvilsomt gode egenskaper ved Guds nåde måtte bli til velsignelse for Moes tidligere menighet (16.02. 1880).

Sammenfatning

Moe framstår ikke som noen nyskapende teolog, men heller som en konservativ geistlig preget av sine praktikumslærere og av tidens nasjonalisme og individualisme. Alt dette førte til at Moes innsats i kirkens tjeneste fikk flere uttrykk, og det er vanskelig å gi ham én bestemt karakteristikk. Moe ble prest etter en kallsopplevelse og i en livsfase da han trengte fast utkomme. På dette tidspunktet fikk forfatterskapet et tydelig pedagogisk og sjelesørgerisk sikte, og diktene formidler en personlig skapertro, en enkel hengivenhet for Jesus og kristen etikk. Moes forståelse av den første trosartikkel kunne forenes med en nasjonal innstilling og legge grunnlag for en kulturåpenhet som resulterte i støtte til P.A. Jensens lesebok og en positiv holdning til arbeidet for å fornye norsk skole. Til forskjell fra diktene var Moes forkynnelse mest botspreget de første presteårene, enten det var motivert i et ønske om å drive folkeopplysning eller i å mane til omvendelse. For ettertiden ble det viktig at Moe rekrutterte og lærte opp personellkapellanene Heuch og Jensen som fikk sentrale kirkelige posisjoner i tiden som fulgte.

Kildene fra bispeperioden formidler at Moe hadde særlig omtanke for skole spørsmål og det han til enhver tid mente var menighetenes beste. Det siste kan tolkes som veikhet i møte med embetsmenn som hevdet sin rett i kraft av en kirkerettslig tradisjon som Moe selv hadde lagt vekt på som prest. Et annet alternativ er å tolke interessen for skole spørsmål og menighetens

behov som mottagelighet for individualistiske og nasjonale strømninger. Moe virket som prest og biskop parallelt med at nye teologiske og idéhistoriske impulser kom til landet. Alt i alt tyder mye på at folkloristen, læreren, forfatteren og teologen Jørgen Moe skjønnte at en nasjon måtte bygges nedenfra.

Upubliserte kilder

Riksarkivet

Visitaseretninger, Kristiansand stift 1871-1879 RA/S-1007/D/Dc/L0408

Visitaseretninger, Kristiansand stift 1871-1879 RA/S-1007/D/Dc/L0409

Ringerike museum

Brev frå Jørgen Moe til Sophie Sørensen 1851-1854

Ole Jørgen Moes private arkiv

Prekenmanuskript, 1. og 3. søndag i advent 1853 og 4. søndag etter påske 1854

Litteratur

Amundsen, A.B. 2002 «Fortelling og foredding. Andreas Faye som romantisk sagnfortolker». I Amundsen, A.B., Hodne, B. og Ohrvik A. *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet* (Oslo: Novus forlag).

Berggrav, E. 1946 *Norske kirkeprofiler fra siste slektsledd* (Oslo: Land og kirke).

Bonnevie, K. og P. 1931 *Familien Bonnevie i Norge og Danmark 1714-1930: D. Thraps stamtavle* (Oslo: Aas & Wahls boktrykkeri).

Boyesen, E. 1950 «Kampen om en lesebok». I *Kirke og kultur*: 117-134.

Braadland, J. F. 2002 «Faye, Andreas». I *Norsk biografisk leksikon* (Oslo: Kunnskapsforlaget).

Broch, S. 1904 *Norsk kirkeret* (Kristiania: Aschehoug & co).

Danmarks og Norgis kirke-ritual 1685-1985 (Haderslev: Konvent for kirke og teologi).

Dietrichson, J.W.C. 1876 *Offentlige Dokumenter, udgivne til Redegjørelse for min Overgang fra Præstestillingen til civilt Embede* (Arendal).

Elstad, H. 1998 « – midt i den norske kirke – ». *Det praktisk-teologiske seminar gjennom 150 år 1848-1998* (Oslo: Det Praktisk-teologiske seminars skriftserie 3).

Faye, A. 1838 *Alf Thorsen, den forstandige Bonde* (Arendal: Halds Bogtrykkerie).¹⁸

Flemestad, R. 1977 «Gisle Johnson i spenningsfeltet mellom Hegel og Schleiermacher». I *Tidsskrift for teologi og kirke*: 255-270.

Furre, B. 1990 *Soga om Lars Oftedal* (Oslo: Det norske samlaget).

Gjefsen, T. 2011 *Jørgen Moe: En biografi* (Oslo: Dreyer).

Gräb, W. 1999 «Praktische Theologie als Theorie der Kirchenleitung: Friedrich Schleiermacher». I Gretlein, C. og Meyer-Blanck, M. (Htsg.) *Geschichte der Praktischen Theologie. Dargestellt anhand ihrer Klassiker* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt).

Grimnes, Finn 1929 *Dikteren Jørgen Moe* (Oslo: Det Mallingske Bogtrykkeri).

Grimelund, A. 1856 *Forelæsninger over practisk Theologie, i kort Sammendrag* (Christiania: feilberg & Landmarks Forlag).

Havstad, J. og Møretrø, K. 1986 *Torjus Hanssen 1836-1926: En høvding og en tjener* (Grimstad: Landvik historielag).

Hagemann, S. 1963 *Jørgen Moe. Barnas dikter* (Oslo: Aschehoug).

Heuch, J.C. 1882 «Tale ved Biskop Jørgen Moes Baare». I *Luthersk Ugeskrift* I: 263-269.

Hodne, Ø. 1979 *Jørgen Moe og folkeeventyrene* (Oslo: Universitetsforlaget).

— — — 1982 *Jørgen Moe: Folkeminneramler – dikter – prest* (Oslo: Universitetsforlaget).

Hodne, Ø. 2002 «Moe, Jørgen». I *Norsk biografisk leksikon* (Oslo: Kunnskapsforlaget).

- Holdt, J. 1937 *Niels Johannes Holm 1778-1845. Et blad af Brødremenighedens Historie* (Bergen: Lunde & Co forlag).
- Jensen, P.A. 1877 *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* (Kristiania: J.W. Cappelen).
- Jensen, G. 1955 *M.B. Landstads kirkesalmebok / Landstads reviderte* (Oslo: Andaktsbokselskapets Forlag).
- Kløvstad, J. 2000 *Ild, begeistring og varme: Ivar Fløistad, Viggo Ullmann og folkehøgskolen i Austre Moland 1873-1875* (Tvedestrand: Tvedestrand boktrykkeri A/S)
- Krogvig, A. 1915 *Fra det nationale gjennembrudds tid: Breve fra Jørgen Moe til P. Chr. Asbjørnsen og andre* (Kristiania: Aschehoug).
- Krogvig, A. 1916 «Jacob og Wilhelm Grimm's brev til P. Chr. Asbjørnsen og Jørgen Moe». I *Til Gerhard Gran 9. december 1916 fra venner og elever* (Kristiania: Aschehoug): 175-188.
- Krogvig, A. 1924 «Jørgen Moe». Forord i *Jørgen Moe: Samlede skrifter: IX-XV*.
- Løvlie, B. 2002 *Vestavind. 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland* (Trondheim: Tapir).
- Moe, J. 1924 *Jørgen Moe: Samlede skrifter I-II* (Kristiania: Aschehoug).
- Molland, E. 1979 *Norsk kirkehistorie i det 19. århundre I* (Oslo: Gyldendal).
- Monrad, M.J. 1889-90 *Æsthetik: Det Skjønne og dets forekomst i Natur og Kunst I-II* (Christiania: Alb. Cammermeyer).
- Motzfeldt, U.A. 1844 *Den norske Kirkeret tilligemed den øvrige Geistligheden især vedkommende Lovgivning* (Christiania: Johan Dahl).
- Norsk salmebok* 1985 (Oslo: Verbum).
- Nelson, C. E. 1973 *A Pioneer Churchman: J. W. C. Dietrichson in Wisconsin 1844-1850* (New York: Twaine Publishers).
- Oftestad, B. T. 1992 «Hyrde – når fårene spres». I Oftestad, B. T. *Prest og predikant på 1800-tallet: Foredrag fra Isegran-seminaret 1991* (Sarpsborg): 30-45.
- Ousland, G. 1950 *En høvding i Guds rike. Professor Gisle Johnson som teolog og kirkemann* (Oslo: Lutherstiftelsen).
- Pontoppidan, E. 1986 *Collegium Pastorale practicum* (Oslo: Luther forlag).
- Repstad, L. 1970 «Noen nærbilder av Jørgen Moe. Biskop i Kristiansand stift 1875-1882». I *Årbok for Agder bispedømme 1970* (Kristiansand: Agder Bispedømmeråd): 64-71.
- Sanderud, R. 1951 *Fra P. A. Jensen til Nordahl Rolfsen: Et skolehistorisk bilde* (Oslo: Gyldendal).
- Skrondal, A. 1929 *Grundtvig og Noreg: Kyrkje og skule 1812-1872* (Bergen: Lunde & Cos Forlag).
- Steinfeld, T. 1998 «Leseboka blir folkeei». I Johnsen, B. og Berg Eriksen, T. (red.) *Norsk litteraturhistorie: Sakprosa fra 1750 til 1995, bd. I* (Oslo: Universitetsforlaget): 471-479.
- Sødal, H.K. 2008a «Mod Strømmen» – i tiden: *J.C. Heuch og kulturen* (Oslo / Kristiansand: Ph.D.-avhandling i kirkehistorie ved Det teologiske Menighetsfakultet).
- – – 2008b «Den nye preken – en retorisk analyse». I *Halvårsskrift for praktisk teologi nr. 2*: 27-36.
- Tandberg, J. 1905 *Biskop Heuchs liv og virke* (Kristiania: Lutherstiftelsen).
- Taranger, A. 1917 *Norsk kirkeret: Forelæsninger ved Det praktisk-teologiske seminar* (Kristiania: Cammermeyers boghandel).
- Thorkildsen, D. 1995 *Nasjonalitet, identitet og moral* (Oslo: Norges forskningsråd, KULTs skriftserie nr. 33).
- Vikström, O. 1974 *Ortotomisk applikation Bibelordets tillämpning och delning enligt den konservativa pietismens predikoteori* (Åbo: Åbo akademi)
- Welle, I. 1948 *Kirkens historie III* (Oslo: Lutherstiftelsen)
- Wexels, W.A. 1953 *Foredrag over Pastoraltheologien* (Christiania: Chr. Grøndahls Forlag).
- Aarnes, S. Aa. 1964 *Jørgen Moe: En minnetale* (Oslo, Bergen: Universitetsforlaget).

Aarnes, S. 1965 "Presten Jørgen Moe i hans brev". I *Nordisk tidsskrift* (stockholm: Seelig & co): 181-196.
— — — 1966: "Predikanten Jørgen Moe". I *Kirke og kultur*: 131-145.
— — — 1968a *Dikt og prosa. Jørgen Moe* (Bergen: J. W. Eide Forlag).
— — — 1968b «*Æsthetisk Lutheraner*» og andre studier i norsk senromantikk (Oslo: Universitetsforlaget).

¹ De biografiske opplysningene i dette avsnittet bygger på Aarnes 1964; Hodne 1979:16-38; Hodne 1982 og Gjefsen 2011 når annet ikke er oppgitt.
Gjefsen 2011.

² Andreas Faye var sokneprest i Holt 1833-1861 og bestyrer av lærerseminaret som ble opprettet der i 1839. Hans folkloristiske interesse førte til utgivelse av *Norske Sagn* (1833), se Braadland 2001.

³ Krogvig 1915:185. Fayes oversettelse kom i 1842. Fire år tidligere publiserte han sitt kraftigste angrep på alkoholmisbruket med sin bok *Alf Thorsen, den forstandige Bonde*.

⁴ Wexels ble avløst av Grimelund i januar 1852, Elstad 1998:32.

⁵ Wexels 1853:185. Det kan nevnes at Motzfeldt i sin kirkerett understreket at presten skulle vise «Nidkjærhed i at revse og standse aabenbare forargeligt Levned i Menigheden», Motzfeldt 1844:33.

⁶ Manuskriptene er utlånt av Ole Jørgen Moe, etterkommer etter Ole Engebretsen Moe, bror av Jørgen Moe.

⁷ Hodne hevder at prekenvers var noe Moe brukte i «sine senere presteår» (1982:123), men dette finnes altså i prekeners fra hans første år som prest.

⁸ Dette er særlig tydelig i *Alf Thorsen, den forstandige bonde* (Faye 1838), et oppgjør med drukkenskapen.

⁹ Dette avsnittet bygger på dikt fra Moe 1924 og Jensen 1877. Rom 8,19-21 danner også utgangspunkt for diktet «Den døde fugl» som er bedre kjent som salmen «Al Skabingen sukker til sammen i Smerte» i *Landstads (reviderte) salmebok*.

¹⁰ Moes bidrag varierer i de ulike utgavene, og dessuten hadde han noen fellesstykker med Asbjørnsen. Ifølge Boyesen 1950:123, som referer til første utgave, var Moe representert med fire stykker. Ifølge utgaven av 1877 hadde han sju stykker, hvorav ett naturdikt, to utdrag fra *I Brønden og Kjærnet* og fire dikt med eksplisitt kristne referanser, Jensen 1877.

¹¹ Sanderud 1950:26-52 gir en oversikt over lesebokstriden, jf. også Molland 1979:285-287 Steinfeld 1998:471-179.

¹² Jensen: Nr.78; 101; 133; 183:194; 309; 397; 418; 425; 519; 583; 591; 600; 753; 755; 756; 758; 797 (+ ett takkevers, nr. 822, og diverse oversettelser). Moe: 495; 704.

¹³ Jensen: 20; 21; 66; 205; 227; 450; 681; 704 (+ diverse oversettelser), Moe: 644.

¹⁴ Det er ikke overraskende at Grimelund formulerte seg så likt Schleiermacher. Begge var influert av herrnhutismen (Holdt 1937: 120 og 197). Det samme gjaldt Wexels (ibid.: 152-177).

¹⁵ Saken vakte oppsikt. Stortinget vraket en proposisjon til lov om menighetsmøter, men regjeringen gjennomførte reformen i en kongelig resolusjon med basis i Grunnlovens § 16. Menighetsmøtet fikk etter hvert videre fullmakter (Taranger 1917:83).

¹⁶ Dietrichson offentliggjorde all korrespondanse i saken, sammen med sine egne avisinnlegg, se Dietrichson 1876.

¹⁷ Saken er grundig undersøkt av Berge Furre (1990:223-246).